

Το Μυκηναϊκό ιερό στο Αμυκλαίο: μια νέα προσέγγιση

Katie Demakopoulou

Το Αμυκλαίο είναι μια από τις γνωστότερες θέσεις της Λακωνικής, όπου κατά τους ιστορικούς χρόνους είχε ιδρυθεί ένα από τα σημαντικότερα αρχαία ιερά με τη διπλή λατρεία του Υακίνθου και του Απόλλωνος.¹ Η θέση βρίσκεται στο χαμηλό λόφο της Αγίας Κυριακής, που πήρε το όνομά του από το ομώνυμο παρεκκλήσι, το οποίο είχε κτιστεί στο χώρο του αρχαϊκού ιερού πολύ πριν αρχίσουν οι ανασκαφές. Κατά τις ανασκαφές καταδαφίστηκε και αργότερα ξανακτίστηκε σε άλλο σημείο του λόφου.

Ο λόφος βρίσκεται έξι περίπου χιλιόμετρα νότια της Σπάρτης, στο κέντρο σχεδόν της Σπαρτιατικής πεδιάδας και στη δυτική όχθη του Ευρώτα, λίγο νοτιότερα από το Μενελαίο με το άλλο μεγάλο Λακωνικό ιερό και πολύ κοντά στο λόφο Παλαιοπύργι με το θολωτό τάφο του Βαφειού.² Ο ανασκαφέας του θολωτού τάφου Χρήστος Τσουντας ήταν ο πρώτος που ερεύνησε το λόφο της Αγίας Κυριακής το 1890.³ Ακολούθησαν οι ανασκαφές των Furtwängler και Fiechter το 1904,⁴ του Fiechter και του Σκιά το 1907⁵ και, τέλος, των Buschor και von Massow το 1925,⁶ οι οποίοι ολοκλήρωσαν την έρευνα του σημαντικού αυτού χώρου. Οι ανασκαφές του Τσουντα και των άλλων ερευνητών, εκτός από τα ερείπια του ιερού των ιστορικών χρόνων που έφεραν στο φως, έδειξαν ότι η νοτιοανατολική πλαγιά του λόφου είχε κατοικηθεί κατά την Πρώιμη και Μέση Εποχή του Χαλκού,⁷ καθώς και ότι στη θέση του φημισμένου ιερού της 1^{ης} χιλιετίας π.Χ. με τον περίφημο θρόνο του αγάλματος του Απόλλωνος υπήρχε ήδη από τα τέλη του 13^{ου} αιώνα π.Χ. ένα από τα σπουδαιότερα ιερά της Μυκηναϊκής Ελλάδας.

Το Μυκηναϊκό ιερό στο Αμυκλαίο έχει απασχολήσει εκτενώς την επιστημονική έρευνα, κυρίως λόγω του μεγάλου αριθμού των σημαντικών ευρημάτων του, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζουν τα πήλινα τροχήλατα ειδώλια. Αποτέλεσε το θέμα της διδακτορικής διατριβής μου σε συνδυασμό με την Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ περίοδο στη Μυκηναϊκή Λακωνία.⁸ Σκοπός της ανακοίνωσης αυτής είναι η επανεξέταση ορισμένων θεμάτων για το χαρακτήρα και τη σημασία του ιερού, σε σύγκριση με άλλα μεγάλα Μυκηναϊκά ιερά, σύμφωνα με

νεότερα στοιχεία της έρευνας. Τα νέα στοιχεία προέρχονται από την ολοκλήρωση των ανασκαφών και την πλήρη δημοσίευση ορισμένων από τα ιερά αυτά, καθώς και τη δημοσίευση άλλων παλαιότερων, αλλά και πρόσφατων ευρημάτων. Η σύγκριση γίνεται κυρίως με τα ιερά του Θρησκευτικού Κέντρου των Μυκηνών,⁹ της Κάτω Ακρόπολης της Τίρυνθος¹⁰ και της Φυλακωπής στη Μήλο,¹¹ καθώς και με εκείνα στην Ασίνη,¹² στο χώρο του ιερού του Απόλλωνος Μαλεάτα στην Επίδαυρο¹³ και στο Ιερό της Αφαιάς στην Αίγινα.¹⁴ Σημαντικοί χώροι είναι επίσης η Τσούγκιζα της Νεμέας,¹⁵ το Καλαπόδι στη Φθιώτιδα¹⁶ και η Μυκηναϊκή Ακρόπολη της Μιδέας,¹⁷ όπου έχουν βρεθεί σύνολα ειδωλίων και άλλων αντικειμένων, που μαρτυρούν την ύπαρξη ιερών. Επιπλέον, πρόσφατες μελέτες και μονογραφίες για τα θέματα αυτά αποτελούν ουσιαστικές συμβολές στην έρευνα για την καλύτερη κατανόηση της Μυκηναϊκής θρησκείας.¹⁸

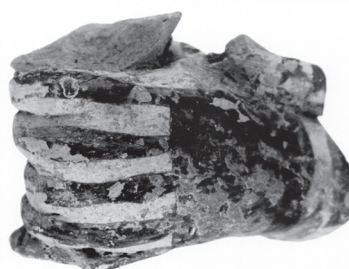
-
- 1 Fiechter 1918; Buschor and von Massow 1927; Kiechle 1963, 55–67.
 - 2 Hope Simpson and Dickinson 1979, 107–09, αρ. C 1–4; Demakopoulou 1982, 101, σχ. 1; Mountjoy 1999, 244–6, ειχ. 81.
 - 3 Tsountas 1892.
 - 4 Fiechter 1918, 109–18.
 - 5 Skias 1907.
 - 6 Buschor και von Massow 1927
 - 7 Fiechter 1918, 125–7, ειχ. 14; Buschor and von Massow 1927, 3–10, 24, ειχ. 1–11a, πίν. I: 1–6.
 - 8 Demakopoulou 1982.
 - 9 French 1981a–b; Moore and Taylour 1999.
 - 10 Kilian 1978, 460–6; Kilian 1981.
 - 11 Renfrew 1985.
 - 12 Hägg 1981a–b.
 - 13 Lambrinoudakis 1981.
 - 14 Pilafidis-Williams 1998.
 - 15 Wright *et al.* 1990, 635–7.
 - 16 Felsch 1981; Felsch 1999; Felsch 2001.
 - 17 Demakopoulou 1999; Walberg 1999, 890; Demakopoulou and Divari-Valakou 2001.
 - 18 Albers 1994; Albers 2001; Catling 1995; Hägg 1995; Wright 1994; Wright 1995; Guggisberg 1996; Whittaker 1997; Morgan 1999; Sheldermine 2001, 262–72.

Εικ. 10.1 (αριστερά). Άνω τμήμα κεφαλιού Μυκηναϊκού πήλινου ειδώλιου μεγάλων διαστάσεων.

α

β

Εικ. 10.2 α-β (κάτω). Χέρι μεγάλου Μυκηναϊκού πήλινου ειδώλιου που κρατά κύλικα.

Από το Μυκηναϊκό ιερό στο Αμυκλαίο δεν διατηρήθηκαν οικοδομικά κατάλοιπα, παρά μόνον ένα σύνολο ευρημάτων που μαρτυρά την ύπαρξη λατρείας στο χώρο. Εξάλλου, το ιερό δεν ανήκει σε ένα ανάκτορο ή σε μια ακρόπολη, όπως το θρησκευτικό κέντρο των Μυκηνών και τα ιερά της Τίρυνθος, της Πύλου και της Φυλακωπής. Ωστόσο, τα ευρήματα είναι ανάλογα σε σημασία με εκείνα των μεγάλων αυτών κέντρων. Επίσης το ιερό δεν βρισκόταν μέσα σε κάποιον οικισμό, όπως άλλα ιερά, επειδή δεν εντοπίστηκαν κατάλοιπα κτηρίων που θα μαρτυρούσαν την ύπαρξη Μυκηναϊκής κατοίκησης στο λόφο, όπως στα προ-μυκηναϊκά χρόνια.¹⁹ Επιπλέον τα Μυκηναϊκά ευρήματα αποκαλύφθηκαν μαζί με κεραμική και άλλα ευρήματα της Πρωτογεωμετρικής και της Γεωμετρικής Εποχής σε διαταραγμένες επιχώσεις, διασκορπισμένα σε μεγάλη έκταση.²⁰ Η πληθώρα όμως και η αξία των ευρημάτων αυτών δείχνει ότι προέρχονται από ένα ιερό και μάλιστα πολύ σημαντικό. Τα ευρήματα που σώθηκαν είναι αποκλειστικά πήλινα, κυρίως ειδώλια και ελάχιστη κεραμική. Συνολικά βρέθηκαν 145 περίπου πήλινα ειδώλια, τα περισσότερα σε καλή διατήρηση και αρκετά ακέραια ή μάλλον σχεδόν ακέραια. Περιλαμβάνουν δύο θραύσματα από πήλινα ανθρωπόμορφα ειδώλια μεγάλων διαστάσεων, 74 χειροποίητα ανθρωπόμορφα ειδώλια τύπου Ψ, δύο ειδώλια ιππέων, τέσσερα ειδώλια πουλιών, 32 μικρά χειροποίητα ζωόμορφα

ειδώλια και 32 μεγάλα τροχήλατα ζωόμορφα ειδώλια, που παριστάνουν ταύρους ή βοοειδή και δύο άλογα.²¹

Τα εντυπωσιακότερα από το σύνολο αυτό είναι τα δύο θραύσματα από μεγάλα ανθρωπόμορφα πήλινα ειδώλια, το ένα από τα οποία είχε σχεδόν φυσικό μέγεθος.²² Ανήκει στην κατηγορία των πήλινων αγαλμάτων, όπως εκείνα από το Ναό της Κέας, τα οποία όμως είναι κατά πολύ προσιμότερα, πιθανόν της Υστερομινωικής Ι/Υστεροελλαδικής ΙΙ περιόδου και Μινωικής καταγωγής.²³ Πρόκειται για το άνω τμήμα κοίλου κεφαλιού γυναικείας μορφής (ΕΙΚ. 10.1). Έχει διαστάσεις 0,14 μ. πλάτος και 0,095 μ. ύψος. Φέρει πόλο, τον οποίο περιτρέχει αναδιπλούμενος πλόκαμος που μοιάζει με φίδι. Είναι πιθανόν όμως να υποδηλώνεται ένα είδος περίτεχνης κόμμωσης. Κάτω από τον πόλο διακρίνονται το μέτωπο και τα φρύδια, καθώς και μικρό τμήμα του ενός οφθαλμού. Στον κυματιστό πλόκαμο και στα φρύδια διατηρούνται ίχνη

19 Demakopoulou 1982, 36–42, 80–2.

20 Tsountas 1892, 12–16; Buschor and von Massow 1927, 33; Demakopoulou 1982, 37, 79.

21 Demakopoulou 1982, 43–68; Wright 1994, 65; Guggisberg 1996, 54–60.

22 Demakopoulou 1982, 54–6, πίν. 25–6; Buchholz and Karageorghis 1973, 103, σφ. 1246–1247.

23 Caskey 1986, 32–96, πίν. 4–5, 8–9, 10–17, 19.

Είκ. 10.3 (αριστερά). Μυκηναϊκό πήλινο ειδώλιο τύπου Ψ.

Είκ. 10.4 (επάνω). Μυκηναϊκό πήλινο ειδώλιο τύπου Ψ.

καστανής βαφής. Το δεύτερο θραύσμα είναι ένα χέρι με τον καρπό και τα δάχτυλα, που κρατά το πόδι μιας κύλικας (ΕΙΚ. 10.2 α-β). Έχει διαστάσεις 0,045 μ. μήκος και 0,026 μ. ύψος (χωρίς την κύλικα). Πρέπει να ανήκει σε μεγάλο τροχήλατο ειδώλιο. Επάνω στο χέρι διακρίνεται μικρό τμήμα από το σώμα φιδιού, που προχωρεί προς την κύλικα για να πιει πιθανώς από το περιεχόμενό της. Εξαιρετικό είναι το πλάσιμο του χεριού, κυρίως των δαχτύλων, που κρατούν σταθερά και σφιχτά την κύλικα. Μεγάλες επιφάνειες του χεριού είναι ολόβαφες, όπως και το σώμα του φιδιού, ενώ τα δάχτυλα τονίζονται με γραπτές ταινίες, όπως τα δάχτυλα άλλων Μυκηναϊκών τροχήλατων ειδωλίων από τις Μυκήνες, την Τίρυνθα και τη Μιδέα.²⁴ Τα δυο αυτά εντυπωσιακά έργα χρονολογούνται στην προχωρημένη Υστεροελλαδική ΙΙΒ περίοδο, όπως προκύπτει από το στενό μέτωπο και τη γραμμή των φρυδιών του κεφαλιού, που θυμίζουν το γνωστό κεφάλι θεάς από λευκό κονίαμα και άλλα ειδώλια της ίδιας εποχής από το Θρησκευτικό Κέντρο των Μυκηνών, καθώς και από το σχήμα της κύλικας.²⁵ Πρέπει να αποδίδουν θεϊκές μορφές, όπως δείχνουν ο πόλος και το φίδι που συνδέονται με τη θεότητα. Ομοιώματα φιδιών βρέθηκαν άλλωστε στο Ναό των Μυκηνών, μαζί με τα μεγάλα τροχήλατα ειδώλια των γυναικείων θεοτήτων.²⁶

Από τα άλλα μικρά, χειροποίητα, ανθρωπόμορφα ειδώλια, τα περισσότερα παριστάνουν γυναικείες μορφές του τύπου Ψ. Έχουν δηλαδή πτερούγια που υποδηλώνουν ανυψωμένα χέρια.²⁷ Το μέγεθός τους κυμαίνεται από 0,08 έως 0,15 μ. Όσα ειδώλια διατήρησαν το κεφάλι φέρουν φαρδύ πόλο. Τα στήθη είναι μικρά, συνήθως ανάπλαστα, ψηλά τοποθετημένα. Το κάτω μέρος του κορμού

διαμορφώνεται σε ψηλό ή, σπανιότερα, κοντό στέλεχος, που καταλήγει σε κωνική, ελαφρά κοίλη βάση. Η γραπτή διακόσμηση, συνήθως με ταινίες απλές ή κυματιστές, λεπτές ή παχύτερες, είναι άλλοτε πρόχειρη και άλλοτε περισσότερο επιμελημένη. Σε μερικά ειδώλια η διακόσμηση είναι εντυπωσιακά πυκνή και καλύπτει με ομάδες κυματιστών και καμπύλων ταινιών ή δικτυωτό ολόκληρο τον άνω κορμό και τα πτερούγια. Τα ειδώλια αυτά χρονολογούνται στη μέση φάση της Υστεροελλαδικής ΙΙΓ περιόδου και η διακόσμησή τους θυμίζει την πυκνότητα και τον πλούτο των διακοσμητικών θεμάτων της κεραμικής αυτής της περιόδου. Σε ένα από τα ειδώλια (ΕΙΚ. 10.3), στον κενό χώρο του στέρνου ανάμεσα στις ομάδες των κυματιστών ταινιών, έχει σχεδιαστεί θύσανος, ενώ ο λαιμός ενός άλλου ειδωλίου στολίζεται με περιδέριο (ΕΙΚ. 10.4).

Ενδιαφέρον είναι ότι το μεγάλο αυτό σύνολο των 74 χειροποίητων γυναικείων ειδωλίων του Μυκηναϊκού Αμυκλαίου αποτελείται αποκλειστικά από ειδώλια τύπου Ψ, χωρίς κανένα δείγμα των άλλων τύπων Φ και Τ, τα οποία, όπως δείχνουν τα αντίστοιχα ευρήματα της Τίρυνθος, είναι ακόμη σε χρήση όχι μόνο κατά την Υστεροελλαδική ΙΙΒ2, αλλά και την πρώιμη

24 Moore and Tylour 1999, 46-7, πίν. 12^a; Kilian 1992, 21-2, πίν. 2:1, 4:5, 6, 11; Demakopoulou 1999, 198, 200, πίν. 41.

25 Demakopoulou 1982, 55-6, με βιβλιογραφία.

26 Moore and Tylour 1999, 46-66, πίν. 11-25.

27 Demakopoulou 1982, 44-50, πίν. 2-24.

Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ περίοδο,²⁸ κατά την εποχή δηλ. που έχει ήδη αρχίσει η λειτουργία του ιερού στο Αμυκλαίο. Τα ειδώλια τύπου Ψ του ιερού, που ανήκουν στον προχωρημένο τύπο Ψ σύμφωνα με την κατάταξη της French,²⁹ χρονολογούνται από το τέλος της Υστεροελλαδικής ΙΙΒ έως το τέλος της Υστεροελλαδικής ΙΙΙΓ (τέλος 13^{ου}-μέσα 11^{ου} αιώνα π.Χ.). Μπορεί να συγκριθούν με ανάλογα παραδείγματα της ίδιας εποχής από τις Σύριγγες και το Ιερό στην Κάτω Ακρόπολη της Τίρυνθος.³⁰

Στα ανθρωπόμορφα χειροποίητα ειδώλια του Αμυκλαίου περιλαμβάνονται δύο ειδώλια ιππέων.³¹ Από το ένα σώζεται μόνο το κεφάλι με ψηλό, κωνικό κράνος, χαρακτηριστικό των Μυκηναϊκών ειδωλίων που παριστάνουν ιππείς. Το άλλο ειδώλιο διατηρεί τον κορμό του αλόγου με τμήμα του σώματος του ιππέα. Και τα δύο χρονολογούνται στην Υστεροελλαδική ΙΙΒ περίοδο, όπως τα περισσότερα ειδώλια ιππέων από άλλες Μυκηναϊκές θέσεις.³² Αρκετά ειδώλια ιππέων της Υστεροελλαδικής ΙΙΒ περιόδου βρέθηκαν πρόσφατα στο Μυκηναϊκό ιερό των Μεθάνων και μερικά αποσπασματικά είναι επίσης γνωστά από το ιερό του Απόλλωνος Μαλεάτα στην Επίδαυρο.³³ Μαζί με τους άλλους γνωστούς τύπους ειδωλίων πρέπει και τα ειδώλια των ιππέων να ήταν συχνά αναθήματα στα Μυκηναϊκά ιερά.

Από τα τέσσερα ειδώλια πουλιών που βρέθηκαν στο Αμυκλαίο σώζεται σήμερα το ένα.³⁴ Είναι σχεδόν ακέραιο, συμπαγές, χειροποίητο, με ωοειδές σώμα, απλή στρογγυλεμένη ουρά, ανοιχτές φτερούγες και στηρίζεται σε διπλή βάση. Θυμίζει το ειδώλιο πουλιού που βρέθηκε στο ιερό της Οικίας G στην Ασίνη³⁵ και χρονολογείται όπως εκείνο στην Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ περίοδο. Τα πουλιά δεν είναι τόσο κοινά στη Μυκηναϊκή ειδωλοπλαστική,³⁶ όσο τα ζώα, αλλά η παρουσία τους στην Κρητομυκηναϊκή εικονογραφία είναι συχνή και σε πολλές παραστάσεις σε τοιχογραφίες και στη σφραγιδογλυφία έχει θρησκευτική σημασία, συμβολίζοντας την επιφάνεια της θεότητας.

Τα ζωόμορφα ειδώλια του Αμυκλαίου διακρίνονται σε δύο κατηγορίες: Στα μικρά συμπαγή χειροποίητα και στα μεγάλα τροχήλατα βαρελόσχημα. Τα πρώτα είναι δύσκολο να αποδοθούν με ασφάλεια σε είδη, λόγω του μικρού μεγέθους και της πρόχειρης κατασκευής τους, και της απουσίας χωρίς επαρκών διαγνωστικών χαρακτηριστικών. Φαίνεται όμως ότι παριστάνουν βοοειδή, άλογα, σκυλιά και αιγοπρόβατα.³⁷ Τα 32 ειδώλια της κατηγορίας αυτής του Αμυκλαίου έχουν συνήθως μακρύ κυλινδρικό σώμα, μακριά πόδια χωρίς να δηλώνονται οπλές και κλειδώσεις, ψηλό λαιμό και μικρή συμφυή ουρά. Το κεφάλι, όπου σώζεται, είναι μικρό με οξύ ή κυλινδρικό ρύγχος και μικρά κυλινδρικά αυτιά. Μερικά είναι άβαφα, άλλα ολόβαφα και αρκετά φέρουν

γραμμική διακόσμηση με απλές, καμπύλες ή λοξές ταινίες. Υπάρχει και ο τύπος με ραχιαία ταινία, από την οποία εκφύονται εγκάρσιες μικρότερες ταινίες για τη δήλωση των πλευρών.³⁸ Τα ζωόμορφα χειροποίητα ειδώλια του Αμυκλαίου χρονολογούνται από την προχωρημένη φάση της Υστεροελλαδικής ΙΙΒ περιόδου έως το τέλος της Υστεροελλαδικής ΙΙΙΓ, όπως δείχνουν παρόμοια ειδώλια από τις Σύριγγες της Τίρυνθος.³⁹

Πολύ σημαντική και ενδιαφέρουσα είναι η ομάδα των 32 μεγάλων τροχήλατων ζωόμορφων ειδωλίων του Αμυκλαίου.⁴⁰ Το μέγεθός τους κυμαίνεται από 0,15 έως 0,25 μ. πλάτος και από 0,20 έως 0,30 μ. ύψος, αν και ορισμένα θραύσματα δείχνουν ότι υπήρχαν και μερικά με μεγαλύτερες διαστάσεις. Τριάντα από τα ειδώλια ανήκουν σε βοοειδή ή ταύρους και δύο είναι άλογα. Τα ειδώλια του τύπου αυτού, που κατάγονται από Μινωικά πρότυπα,⁴¹ δεν είναι τόσο συχνά όσο τα μικρά χειροποίητα ζωόμορφα ειδώλια, που μαζί με τα χειροποίητα ανθρωπόμορφα ήταν έργα μαζικής παραγωγής. Συχνά πρόκειται για ρυτά που θα χρησιμοποιούνταν για σπονδές, όπως ένα παράδειγμα από την Τίρυνθα.⁴² Ωστόσο, τα περισσότερα από αυτά του Αμυκλαίου φαίνεται ότι ήταν ειδώλια που είχαν κατατεθεί ως αναθήματα στη θεότητα που λατρευόταν στο ιερό. Έχουν σώμα βαρελόσχημο και πάντα κοίλο, ενώ τα πόδια και το κεφάλι με το ρύγχος είναι άλλοτε κοίλα και άλλοτε συμπαγή. Μερικές λεπτομέρειες του σώματος και του κεφαλιού, όπως ουρά, κέρατα, μάτια, αυτιά, ραχιαία ταινία και προεξοχή στο στέρνο, καθώς και οι οπλές και οι κλειδώσεις στα πόδια, ήταν ανάπλαστες. Αρκετά φέρουν στρογγυλό άνοιγμα μπροστά στο στήθος.

Η διακόσμηση των ειδωλίων αυτών είναι συνήθως γραμμική με ευθείες, καμπύλες, θλαστές, λοξές ή κυματιστές ταινίες.⁴³ Υπάρχουν όμως

28 Weber-Hiden 1990, 38, 40.

29 French 1971, 133–40, ιδίως 139–40, πίν. 21–22a–d.

30 Weber-Hiden 1990, 44–53, πίν. 37–40; Kilian 1979, 391–3, εικ. 13–15; Kilian 1992, 21, πίν. 2: 11.

31 Demakopoulou 1982, 53–4, πίν. 24: 65a–66.

32 French 1971, 164–5; Demakopoulou 1982, 54.

33 Konsolaki-Yannopoulou 1999, 427–33, πίν. 54–5; Shelmerdine 2001, 366–7.

34 Demakopoulou 1982, 66–8, πίν. 49.

35 Frödin and Persson 1938, 310, εικ. 213.

36 French 1971, 60.

37 Demakopoulou 1982, 63–6, πίν. 39–48.

38 French 1971, 151–9, εικ. 11.

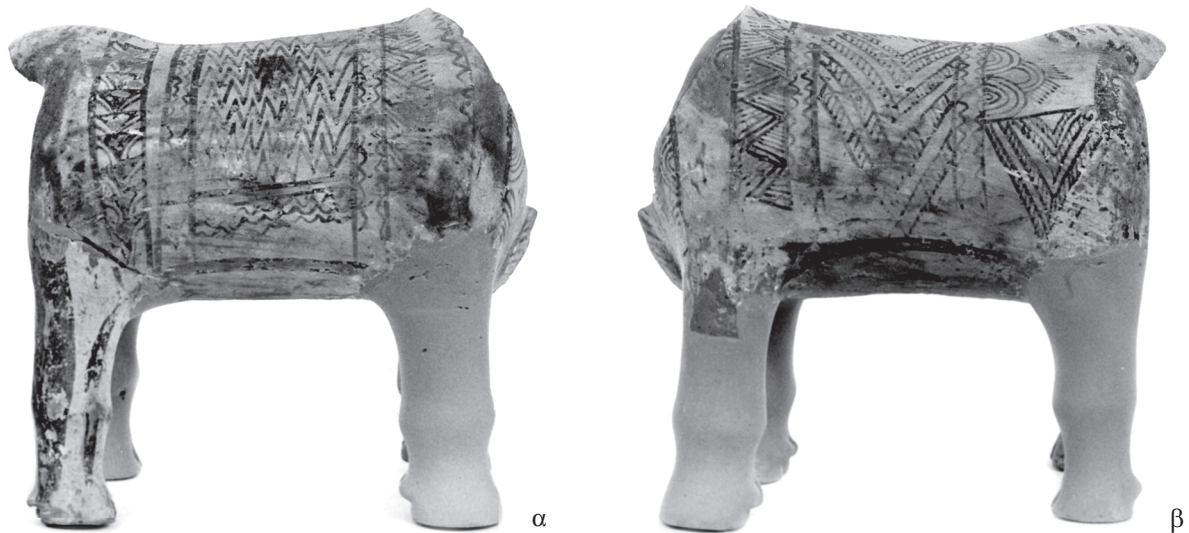
39 Weber-Hiden 1990, 57–76, πίν. 41–6.

40 Demakopoulou 1982, 57–63, πίν. 27–39; Guggisberg 1996, 54–60, πίν. 10–12.

41 E. French στο Renfrew 1985, 238.

42 Kilian 1992, 21, πίν. 3:2.

43 Demakopoulou 1982, πίν. 30–31, 36–9.

Εικ. 10.5 α-β. Μυκηναϊκό πήλινο τροχήλατο ζωόμορφο ειδώλιο.

μερικά ειδώλια με πιο πλούσια και περίτεχνη διακόσμηση που καλύπτει ολόκληρο το σώμα. Στην κατηγορία αυτή ανήκει ένα σχεδόν ακέραιο ειδώλιο ταύρου (ΕΙΚ. 10.5 α-β) που το σώμα του καλύπτεται με πυκνή σύνθεση από θλαστές και κυματιστές ταινίες, κρόσσια, ημικύκλια και τρίγωνα, γνωστά διακοσμητικά θέματα της κεραμικής της μέσης φάσης της Υστεροελλαδικής ΙΙΙΓ εποχής.⁴⁴ Στην ίδια φάση ανήκουν και μερικά θραύσματα από το σώμα και τα πόδια ειδωλίων που φέρουν ρόδακες, γιρλάντες και τρίγωνα με δικτυωτό που καταλήγουν σε κεφάλι πουλιού, τυπικά θέματα της διακόσμησης των αγγείων του 'Πυκνού ρυθμού' της εποχής αυτής.⁴⁵ Σώζονται αρκετά κεφάλια με το λαιμό βοοειδών και ταύρων, που είναι εντυπωσιακά για την απόδοση των χαρακτηριστικών και της γραπτής διακόσμησής τους. Ένα (αρ. ευρ. Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου 10133, ΕΙΚ. 10.6 α-β) έχει παχύ, ψηλό λαιμό και μακρύ, λεπτό ρύγχος με ανοιχτό στόμα από όπου εξέχει η γλώσσα που αποδίδεται πλαστικά, όπως και τα μάτια.⁴⁶ Ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα άλλο κεφάλι (αρ. ευρ. Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου 10135) με φαρδύ, χονόσχημο ρύγχος, μεγάλα κέρατα και ανάπλαστα μάτια (ΕΙΚ. 10.7). Έχει πυκνή διακόσμηση με ταινίες στα σπασμένα κέρατα και στο λαιμό, ομόκεντρα ημικύκλια και λεπτότερες κυματιστές ταινίες στο μέτωπο και στο ρύγχος.⁴⁷ Ένα αδημοσίευτο κεφάλι (αρ. ευρ. Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου 10134) με παχύ λαιμό καλύπτεται με πυκνή διακόσμηση ταινιών (ΕΙΚ. 10.8). Άλλα κεφάλια βοοειδών ή ταύρων με καλοσχηματισμένο μεγάλο ρύγχος διατηρούν τη γραπτή διακόσμησή τους με πλατιές ταινίες και

ομόκεντρα ημικύκλια.⁴⁸ Δύο άλλα κεφάλια ανήκουν σε ειδώλια αλόγων. Το ένα, με μακρύ ρύγχος και μισάνοιχτο στόμα, είναι συμπαγές και διακοσμείται με πλατιές ταινίες.⁴⁹ Το άλλο, που είναι αδημοσίευτο (αρ. ευρ. Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου 10130), είναι κοίλο με ψηλό, λεπτό λαιμό και μακρύ ευρύ στόμιο, επίσης κοίλο. Η χαίτη, που αποδίδεται πλαστικά, φέρει και γραπτή διακόσμηση με γιρλάντες (ΕΙΚ. 10.9). Κατά μήκος της χαίτης υπάρχουν μικρές οπές, ίσως για πρόσθετη διακόσμηση με μεταλλικά εξαρτήματα.⁵⁰

Τα τροχήλατα ζωόμορφα ειδώλια του Αμυκλαίου χρονολογούνται, σύμφωνα με το σχήμα και τη διακόσμησή τους, στην Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ περίοδο, μερικά στην πρώιμη, αλλά τα περισσότερα στη μέση και ύστερη φάση της. Αρκετά φαίνεται ότι ανήκουν στο τέλος της

44 Tsountas 1892, 14, πίν. 3: 1-1α; Demakopoulou 1982, 59, πίν. 27; Guggisberg 1996, 54, αρ. 156, πίν. 10: 1-2.

45 Demakopoulou 1982, 59, πίν. 32: 75α, 34; Guggisberg 1996, 54, αρ. 157, πίν. 10: 3-4, 57, αρ. 179.

46 Tsountas 1892, 14, πίν. 3:4; Guggisberg 1996, 55, αρ. 159.

47 Tsountas 1892, 14, πίν. 3:3; Guggisberg 1996, 56, αρ. 172.

48 Demakopoulou 1982, πίν. 32: 76, 33: 77, 37: 86; Guggisberg 1996, 56-7, αρ. 173-5.

49 Demakopoulou 1982, πίν. 33: 78; Guggisberg 1996, 57, αρ. 177, πίν. 12: 3.

50 Τα δύο τροχήλατα ζωόμορφα ειδώλια του Αμυκλαίου, που εθεωρούντο χαμένα (ΕΙΚ. 10.6 α-β, 10.7), μαζί με δύο αδημοσίευτα (ΕΙΚ. 10.8-9) εντοπίστηκαν στις αποθήκες της Προϊστορικής Συλλογής του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου (αρ. ευρ. 10130, 10133-10135).

Εικ. 10.6 α-β. Κεφάλι Μυκηναϊκού πήλινου τροχήλατου ζωόμορφου ειδωλίου.

Εικ. 10.7. Κεφάλι Μυκηναϊκού πήλινου τροχήλατου ζωόμορφου ειδωλίου.

Εικ. 10.8. Κεφάλι Μυκηναϊκού πήλινου τροχήλατου ζωόμορφου ειδωλίου.

Εικ. 10.9. Κεφάλι Μυκηναϊκού πήλινου τροχήλατου ειδωλίου αλόγου.

Υστεροελλαδικής ΠΙΓ, όπως δείχνει κυρίως η διακόσμησή τους,⁵¹ ή και στην Υπομυκηναϊκή.⁵² Δύο ακόμη ειδώλια είναι πιθανότατα Υπομυκηναϊκά: το ένα, που παριστάνει μεγάλο ταύρο, είναι καλά διατηρημένο αν και αρκετά συμπληρωμένο με γύψο (ΕΙΚ. 10.10 α-β). Χαρακτηριστική είναι η διαμόρφωση του σώματος και του ρύγχους, αλλά περισσότερο η γραπτή διακόσμηση που θυμίζει εκείνη των Υπομυκηναϊκών αγγείων.⁵³ Το δεύτερο ειδώλιο (ΕΙΚ. 10.11) έχει παχύ κορμό, με στέρνο περίπου διπλάσιο από το πίσω μέρος του σώματος.⁵⁴ Το σχήμα αυτό, καθώς και η διακόσμησή του με το δικτυωτό θέμα θυμίζουν το Πρωτογεωμετρικό πήλινο ειδώλιο ελάφου από τον Κεραμεικό, του οποίου ωστόσο η εμφάνιση παραπέμπει σαφώς σε τροχήλατα ειδώλια του τέλους της Εποχής του Χαλκού.⁵⁵ Με δικτυωτό επίσης διακοσμείται μεγάλη επιφάνεια του άνω κορμού του Πρωτογεωμετρικού ειδωλίου κενταύρου από το Λευκαντί.⁵⁶ Υπάρχουν δύο ακόμη θραύσματα ζωόμορφων τροχήλατων ειδωλίων από το Αμυκλαίο

με διακόσμηση δικτυωτού,⁵⁷ δεν είναι όμως βέβαιο ότι ανήκουν στην Υπομυκηναϊκή Εποχή, επειδή το διακοσμητικό αυτό θέμα είναι κοινό στην Υστεροελλαδική ΠΙΓ και όχι μόνον εποχή.⁵⁸

51 Demakopoulou 1982, πίν. 37: 86, 38: 87-88; Guggisberg 1996, 56-7, αρ. 175-6.

52 Demakopoulou 1982, πίν. 35: 82; Guggisberg 1996, 56, 59, αρ. 171.

53 Buschor and von Massow 1927, 38, πίν. 6: 14-15; Demakopoulou 1982, 57-8, πίν. 29: 70 α-β; Guggisberg 1996, 56, 59, αρ. 169, πίν. 11: 2.

54 Demakopoulou 1982, πίν. 28: 70; Guggisberg 1996, 56, 59, αρ. 170.

55 Nicholls 1970, 13, 15; Snodgrass 1971, 400, εικ. 119; Guggisberg 1996, 72, αρ. 221, πίν. 15:9.

56 Desborough 1972, 199-200, πίν. 46; Guggisberg 1996, 92, αρ. 286a-b, πίν. 21:4.

57 Buschor and von Massow 1927, 38, πίν. 6: 5; Guggisberg 1996, 57, αρ. 184; Demakopoulou 1982, 60, πίν. 36: 84.

58 Demakopoulou 1982, 62; Guggisberg 1996, 60.

Εικ. 10.10 α-β. Μυκηναϊκό πήλινο τροχήλατο ζωόμορφο ειδώλιο.

Εκτός από τα ειδώλια, βρέθηκαν και λίγα Μυκηναϊκά όστρακα της Υστεροελλαδικής ΙΙΓ περιόδου, από τα οποία σπουδαιότερα είναι ένα θραύσμα σκύφου με διακόσμηση του Πυκνού Ρυθμού, πιθανότατα εισηγμένου από την Αργολίδα, καθώς και θραύσμα κρατήρα με εικονιστική διακόσμηση σκηνής μάχης.⁵⁹ Και τα δύο χρονολογούνται στη μέση φάση της Υστεροελλαδικής ΙΙΓ. Υπάρχουν ακόμη μερικά πόδια κυλίκων με γραπτές ταινίες ή αυλακώσεις της ύστερης φάσης της ίδιας περιόδου ή της Υπομυκηναϊκής.⁶⁰ Η διακόσμηση του οστράκου του σκύφου, καθώς και μερικών τροχήλατων ζωόμορφων ειδωλίων του Αμυκλαίου κατά τον Πυκνό Ρυθμό ή με άλλα διακοσμητικά θέματα τυπικά στα Αργολικά, Αττικά και Κυκλαδικά αγγεία, δείχνει ότι το ιερό, όπως η Πελλάνα και μερικές ακόμη Λακωνικές θέσεις, είχε επαφές με την Αργολίδα και άλλες περιοχές του Μυκηναϊκού κόσμου, προφανώς μέσω του σημαντικού λιμανιού της Επιδαύρου Λιμηράς.⁶¹

Όπως φαίνεται από τα ευρήματα, το ιερό ιδρύεται προς το τέλος του 13^{ου} και διατηρείται έως το τέλος του 11^{ου} αιώνα π.Χ. Τα αντικείμενα που συνδέονται με τη λειτουργία του είναι αποκλειστικά πήλινα. Τα σημαντικότερα είναι τα δύο θραύσματα του πήλινου αγάλματος και του μεγάλου τροχήλατου ειδωλίου (ΠΙΝ. 10.1-2),

Εικ. 10.11. Κορμός Μυκηναϊκού πήλινου τροχήλατου ζωόμορφου ειδωλίου.

59 Buschor and von Massow 1927, 46, εικ. 26, πίν. 6: 4, 6, 7, 9; Demakopoulou 1982, 68-71, πίν. 50-51; Mountjoy 1999, 290, σφ. 224-5, εικ. 99.

60 Demakopoulou 1982, 71-2, πίν. 52.

61 Demakopoulou 1982, 129.

πιθανώς γυναικείων θεοτήτων, που είναι τα πρωιμότερα και ίσως ήταν αντικείμενα λατρείας στο ιερό. Μεγάλα τροχήλατα ειδώλια γυναικείων θεοτήτων βρέθηκαν στα περισσότερα Μυκηναϊκά ιερά με γνωστότερα αυτά από τις Μυκίνες,⁶² την Τίρυνθα⁶³ και τη Φυλακωπή της Μήλου.⁶⁴ Παρόμοια ειδώλια είναι γνωστά και από τα ιερά στην Οικία G της Ασίνης⁶⁵ και στην Αφαία της Αίγινας.⁶⁶ Τροχήλατα ειδώλια γυναικείων θεοτήτων, μαζί με τροχήλατα ζωόμορφα ειδώλια, έχουν βρεθεί επίσης στη Μιδέα και αποδεικνύουν την ύπαρξη ιερού και στο χώρο αυτό.⁶⁷ Σημαντική ομάδα στο Αμυκλαίο αποτελούν τα μεγάλα τροχήλατα ζωόμορφα ειδώλια, που ήταν πιθανόν αναθήματα λατρευτών από ανώτερες κοινωνικές τάξεις. Τροχήλατα ειδώλια ζώων προέρχονται επίσης από πολλά ιερά, όπως αυτά της Τίρυνθος,⁶⁸ της Φυλακωπής, μερικά από τα οποία, ωστόσο, είναι ρυτά,⁶⁹ του Απόλλωνος Μαλεάτα στην Επίδαυρο,⁷⁰ του ιερού στο Καλαπόδι⁷¹ και των Μεθάνων.⁷² Είναι ενδιαφέρον ότι τα τροχήλατα ζωόμορφα ειδώλια που βρέθηκαν στις Μυκίνες δεν προέρχονται από το Θρησκευτικό Κέντρο, αλλά από διάφορα άλλα σημεία της Ακρόπολης.⁷³ Στην Τίρυνθα επίσης παρόμοια ειδώλια βρέθηκαν και εκτός του ιερού.⁷⁴ Τα πολυάριθμα χειροποίητα ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα ειδώλια, που έχουν βρεθεί σε μεγάλο αριθμό σε όλα τα Μυκηναϊκά ιερά, ήταν πιθανόν προσφορές απλών ανθρώπων. Πάντως η αφθονία των ειδωλίων, αλλά κυρίως η παρουσία των δύο μεγάλων διαστάσεων τροχήλατων ανθρωπόμορφων ειδωλίων και τα πολυάριθμα μεγάλα τροχήλατα ζωόμορφα ειδώλια, δείχνουν ότι το Μυκηναϊκό Αμυκλαίο δεν ήταν ένα απλό αγροτικό ιερό, αλλά ανήκε στην κατηγορία των μεγάλων θρησκευτικών κέντρων σε ανακτορικές ή άλλες σημαντικές θέσεις, παρόλο που τα κατάλοιπα της λατρείας στο χώρο αυτό δεν βρέθηκαν μέσα σε κατοικημένη περιοχή. Ως προς τη χρονολόγηση, συμβαδίζει με τα ιερά στην Τίρυνθα, στην Ασίνη και στο Καλαπόδι, που και αυτά τοποθετούνται στην μετανакτορική Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ εποχή, ενώ τα άλλα Μυκηναϊκά ιερά ανήκουν σε πρωιμότερες εποχές και η λειτουργία τους συμπύπτει κυρίως με την ακμή των ανακτόρων. Εξάλλου, φαίνεται ότι θρησκευτικές τελετουργίες πραγματοποιούνταν και στους επίσημους χώρους των Μυκηναϊκών ανακτόρων. Ωστόσο, οι χώροι αυτοί δεν πρέπει να είχαν το χαρακτήρα ιερών η ναών, ταυτισμένων με κάποια θεότητα.⁷⁵

Τα ευρήματα του Αμυκλαίου ανήκουν προφανώς σε ένα ιερό του οποίου το κτήριο δεν διατηρήθηκε, μικρό και απλό, όπως θα ήταν. Τα Μυκηναϊκά ιερά, σε αντίθεση με τα ανάκτορα, δεν διέφεραν ως προς τη μορφή τους από τις κοινές κατοικίες, ακόμα και μέσα στις μεγάλες ακροπόλεις, όπως στην Κάτω Ακρόπολη της Τίρυνθος.⁷⁶ Το κτήριο καταστράφηκε πιθανόν σε κάποια φάση

ισοπέδωσης του λόφου σε μεταγενέστερες εποχές και έτσι ίσως εξηγείται η διασπορά και η ανάμειξη των ευρημάτων.⁷⁷ Ωστόσο δεν αποκλείεται να ήταν ένα υπαίθριο ιερό, όπως αυτά στο Καλαπόδι, στο χώρο του Απόλλωνος Μαλεάτα στην Επίδαυρο και ίσως στο χώρο του Ναού της Αφαίας στην Αίγινα.⁷⁸ Η ερμηνεία αυτή συνδέεται και με τη θεωρία⁷⁹ ότι τα τροχήλατα ζωόμορφα ειδώλια, ταύροι, βοοειδή και άλογα, όπως του Αμυκλαίου, βρίσκονται συχνά σε υπαίθρια ιερά. Ωστόσο, η χρήση τους έχει διαπιστωθεί και σε άλλους χώρους με θρησκευτική σημασία, γι' αυτό η παρουσία τους επιβεβαιώνει μάλλον την ιερότητα μιας θέσης παρά τη μορφή και το είδος του ιερού.⁸⁰ Ως προς τη θέση πάντως του Μυκηναϊκού Αμυκλαίου πρόσφατα διατυπώθηκε η θεωρία ότι το ιερό υπήρχε σε άλλο χώρο και τα πολυάριθμα ειδώλια μεταφέρθηκαν με επιχώσεις στο λόφο της Αγίας Κυριακής κατά τη διάρκεια επιχωμάτωσης για την κατασκευή ανθήρου του Αρχαϊκού ιερού.⁸¹ Ο μεγάλος αριθμός όμως των ευρημάτων και ο βαθμός διατήρησής τους καθιστά απίθανη την περίπτωση να είχαν μεταφερθεί στο λόφο ως απορρίμματα με χώματα και άλλα υλικά επιχωμάτωσης.

Ένα άλλο θέμα σχετικά με το Μυκηναϊκό ιερό του Αμυκλαίου είναι το πρόβλημα της σύνδεσής του με κάποιο κέντρο, όπως στις περιπτώσεις των ιερών στην Τσόγκιζα και στην Αίγινα. Αν και δεν βρισκόταν μέσα σε οικισμό, όπως έδειξε η απουσία οικοδομικών καταλοίπων επάνω στο λόφο της Αγίας Κυριακής, πρέπει να συνδεόταν με κάποιο κέντρο και μάλιστα ισχυρό, όπως δείχνει η σημασία των ευρημάτων του ιερού. Ίσως το κέντρο αυτό να ήταν στο γειτονικό λόφο

62 Moore and Taylour 1999, 46–50, πίν. 11–22.

63 Kilian 1978, 461–5, εικ. 17, 20–21, 23; Kilian 1981, 54, εικ. 6–7.

64 E. French στο Renfrew 1985, 209–22, πίν. 31, εικ. 6: 3–8.

65 Frödin and Persson 1938, 308, εικ. 211.

66 Pilafidis-Williams 1998, 77–82, πίν. 4–5, 57–61.

67 Demakopoulou 1999; Demakopoulou and Divari-Valakou 2001.

68 Kilian 1992, 21, πίν. 3.

69 E. French στο Renfrew 1985, 236–52, πίν. 32b, 39–42, εικ. 6:15–24.

70 Lambrinouidakis 1981, 63, εικ. 8.

71 Felsch 1981, 87, εικ. 20, 22; Felsch 1999, 165–6.

72 Konsolaki 1995.

73 Moore and Taylour 1999, 63, 70; Tamvaki 1973, 227–9.

74 Weber-Hiden 1990, 82, αρ. 169, πίν. 51.

75 Albers 2001, 133.

76 Whittaker 1997, 159; Albers 1994, 121–7, εικ. 1.

77 Demakopoulou 1982, 34–40.

78 Whittaker 1997, 269.

79 Renfrew 1985, 227–9.

80 Catling 1995, 189–90.

81 Calligas 1992, 39–40, 44.

Παλαιούργι, όπου βρίσκεται ο θολωτός τάφος του Βαφειού.⁸² Έχει υποστηριχθεί επίσης ότι μπορεί να ανήκε, ως κοινός τόπος λατρείας, σε κοινότητα πολλών οικισμών στην περιοχή αυτή της εύφορης Σπαρτιατικής πεδιάδας και όχι αποκλειστικά σε ένα ισχυρό κέντρο.⁸³ Αυτό συμφωνεί και με τα δεδομένα της μετανακτορικής εποχής, κατά την οποία ακμάζει το ιερό, οπότε συντελείται η εξασθένηση των ισχυρών κέντρων με τη συγκεντρωτική εξουσία και η ενδυνάμωση των περιφερειακών οικιστικών μονάδων. Εκτός από τις γνωστές Μυκηναϊκές θέσεις στην κεντρική Σπαρτιατική πεδιάδα,⁸⁴ σε σχετικά πρόσφατες έρευνες στην ευρύτερη έκταση του Αμυκλαίου αποκαλύφθηκαν Μυκηναϊκοί θαλαμωτοί τάφοι στη θέση Σπηλάκια και κατάλοιπα Μυκηναϊκού οικισμού νοτιοδυτικά του λόφου της Αγίας Κυριακής.⁸⁵

Τέλος, το θέμα της συνέχειας του ιερού κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου έχει απασχολήσει ευρύτατα την έρευνα.⁸⁶ Παλαιότερες θεωρίες αναγνώριζαν την ύπαρξη κενού ενός και πλέον αιώνα μεταξύ του τέλους του Μυκηναϊκού ιερού και της Πρωτογεωμετρικής Εποχής.⁸⁷ Το κενό αυτό όμως, με τα νεώτερα δεδομένα, έχει τώρα περιοριστεί σημαντικά και ίσως δεν υφίσταται. Τα ευρήματα δείχνουν ότι η Μυκηναϊκή λατρεία φτάνει έως το τέλος του 11^{ου} αιώνα π.Χ. Στους επόμενους αιώνες, 10^ο και 9^ο, κατά την Πρωτογεωμετρική και την Πρώιμη Γεωμετρική Εποχή, η λατρεία πρέπει να συνεχίστηκε στο χώρο, έστω σε υποτυπώδη μορφή, όπως δείχνουν διάφορα χάλκινα αντικείμενα, που περιλαμβάνουν αιχμές δοράτων και περόνη, καθώς και ένα σιδερένιο ξίφος του τύπου Π.⁸⁸ Τα αντικείμενα αυτά, μπορεί κάλλιστα να ήταν αναθήματα. Είναι ενδιαφέρον πάντως ότι στο 'ιερό' της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, εκτός ίσως από λίγα Πρωτογεωμετρικά αγγεία, επικρατούν αναθήματα από μέταλλο, κυρίως κοσμήματα και όπλα, ενώ στο Μυκηναϊκό ιερό τα αντικείμενα λατρείας και τα αναθήματα ήταν σχεδόν αποκλειστικά πήλινα μεγάλα και μικρά ειδώλια. Αυτό δείχνει μια αλλαγή στη λειτουργία του ιερού.⁸⁹ Στα ιερά της Μυκηναϊκής Ελλάδας, αντίθετα, όπως και στο Αμυκλαίο, διαπιστώνεται ότι κατά τη διάρκεια της Μυκηναϊκής Εποχής δεν παρατηρούνται αλλαγές στην άσκηση της λατρείας, η οποία συνεχίζεται με τον ίδιο τρόπο και με τα ίδια θρησκευτικά σύμβολα και κατά τη νέα τάξη των πραγμάτων μετά την πτώση των ανακτόρων. Οι αλλαγές είναι εμφανείς κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Ωστόσο, παρά τις διαφορές που επέρχονται και επικρατούν βαθμιαία, η νεώτερη έρευνα τείνει να δεχτεί ότι ορισμένες δοξασίες και συνήθειες της Μυκηναϊκής κοινωνίας ίσως συνέβαλαν, αν όχι ακριβώς στην αδιάσπαστη συνέχεια της λατρείας, τουλάχιστον

στη διαμόρφωση των νέων θρησκευτικών αντιλήψεων και πρακτικών.⁹⁰ Χαρακτηριστική είναι η επιβίωση της ανάμνησης της ιερότητας ορισμένων Μυκηναϊκών τόπων λατρείας, όπως δείχνει η χρήση τους, μετά από μικρή διακοπή, για τον ίδιο σκοπό με την εγκατάσταση νέων ιερών. Ειδικά μάλιστα στο Αμυκλαίο η ιερή ανάμνηση της Μυκηναϊκής θεότητας, του Υακίνθου, επέζησε και κατά τα επόμενα στάδια της χρήσης του χώρου για θρησκευτικούς σκοπούς, υπερνικώντας το μικρό χρονικό κενό, εάν υπήρξε, μεταξύ του Μυκηναϊκού ιερού και εκείνου της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου.⁹¹

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Albers, G., 1994. *Spätmykenische Stadtheiligtümer*. BAR International Series 596. Oxford.
- , 2001. 'Rethinking Mycenaean sanctuaries', in R. Laffineur and R. Hägg (eds.), *Potnia. Deities and Religion in the Aegean Bronze Age*. Aegaeum 22. Liège and Austin: 131–41.
- Buchholz, H-G., and V. Karageorgis, 1973. *Prehistoric Greece and Cyprus*. London.
- Buschor, E., and W. von Massow, 1927. 'Vom Amyklaion', *AM* 52: 1–85.
- Calligas, P. G., 1992. 'From the Amyklaion', in J. M. Sanders (ed.) *Φιλολόγων. Lakonian Studies in honour of Hector Catling*. London: 31–48.
- Caskey, M. E., 1986. *Keos II. The Temple at Ayia Irini. Part I: The Statues*. Princeton.
- Catling, H. W., 1995. 'A Mycenaean terracotta figure from the Menelaion', *BSA* 90: 183–93.
- Demakopoulou, K., 1982. *Το Μυκηναϊκό Ιερό στο Αμυκλαίο και η ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδος στη Λακωνία*. Athens.
- , 1999. 'A Mycenaean terracotta figure from Midea in the Argolid', in P. P. Betancourt, V. Karageorghis, R. Laffineur and W.-D. Niemeier (eds.), *Meletemata. Studies in Aegean Archaeology presented to Malcolm A. Wiener as he enters his 65th year*. Aegaeum 20. Liège and Austin: 197–205.
- Demakopoulou, K. and N. Divari-Valakou, 2001. 'Evidence for cult practice at Midea: Figures, figurines and ritual objects', in R. Laffineur and R. Hägg (eds.), *Potnia. Deities and Religion in the Aegean Bronze Age*. Aegaeum 22. Liège and Austin: 181–91.

82 Mountjoy 1999, 224–46, εικ. 81.

83 Wright 1994, 65; πρβλ. Demakopoulou 1982, 80, 87, 95.

84 Mountjoy 1999, 244–6, εικ. 81.

85 Spyropoulos 1988.

86 Desborough 1972, 240–3, 280; Demakopoulou 1982, 79–96 με βιβλιογραφία; Morgan 1999, 371, 382–4.

87 Snodgrass 1971, 131.

88 Demakopoulou 1982, 73–8, 93 με βιβλιογραφία; Calligas 1992; Morgan 1999, 371.

89 Demakopoulou 1982, 93; Morgan 1999, 390.

90 Πρβλ. Wright 1994, 77–8.

91 Snodgrass 1971, 395; Desborough 1972, 280; Dietrich 1975; Demakopoulou 1982, 90–6 με βιβλιογραφία; πρβλ. Richer 2004, 88.

- Desborough, V. R. d' A., 1972. *The Greek Dark Ages*. London.
- Dietrich, B. C., 1975. 'The Dorian Hyacinthia: a survival from the Bronze Age', *Kadmos* 14: 133–42.
- Felsch, P. C. S., 1981. 'Mykenischer Kult im Heiligtum bei Kalapodi?', in R. Hägg and N. Marinatos (eds.), *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age*. Stockholm: 81–9.
- Felsch, R. C. S., 1999. 'Το Μυκηναϊκό Ιερό στο Καλαπόδι. Λατρεία και Τελετουργικό', in *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου. Α' Διεθνές Επιστημονικό Συμπόσιο, Λαμία 1994. Πρακτικά*. Lamia: 163–70.
- , 2001. 'Opferhandlungen des Alltagslebens im Heiligtum der Artemis Elaphebolos von Hyampolis in den Phasen SH IIIC — Spätgeometrisch', in R. Laffineur and R. Hägg (eds.), *Potnia. Deities and Religion in the Aegean Bronze Age*. Aegaeum 22. Liège and Austin: 193–9.
- Fiechter, E., 1918. 'Amyklae. Der Thron des Apollon', *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 33: 107–245.
- French, E., 1971. 'The development of Mycenaean terracotta figurines', *BSA* 66: 101–87.
- , 1981a. 'Cult places of Mycenae', in R. Hägg and N. Marinatos (eds.), *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age*. Stockholm: 41–8.
- , 1981b. 'Mycenaean figures and figurines, their typology and function', in R. Hägg and N. Marinatos (eds.), *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age*. Stockholm: 173–8.
- Frödin, O. and A. W. Persson, 1938. *Asine. Results of the Swedish excavations 1922–30*. Stockholm.
- Guggisberg, M. A., 1996. *Frühgriechische Tierkeramik: Zur Entwicklung und Bedeutung der Tiergefäße und der hohlen Tierfiguren in der späten Bronze- und frühen Eisenzeit (ca. 1600 – 700 v. Chr.)*. Mainz.
- Hägg, R., 1981a. 'Official and popular cults in Mycenaean Greece', in R. Hägg and N. Marinatos (eds.), *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age*. Stockholm: 35–40.
- , 1981b. 'The House Sanctuary at Asine revisited', in R. Hägg and N. Marinatos (eds.), *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age*. Stockholm: 91–4.
- , 1995. 'State and religion in Mycenaean Greece', in R. Laffineur and W.-D. Niemeier (eds.), *Politeia. Society and State in the Aegean Bronze Age*. Aegaeum 12. Liège and Austin: 387–91.
- Hope Simpson, R. and O. T. P. K. Dickinson, 1979. *A Gazetteer of Aegean Civilisation in the Bronze Age, Vol. I: The Mainland and the Islands*. SIMA 52. Göteborg.
- Kiechle, F., 1963. *Lakonien und Sparta*. Munich.
- Kilian, K., 1978. 'Ausgrabungen in Tiryns 1976. Bericht zu den Grabungen', *AA*: 449–70.
- , 1979. 'Ausgrabungen in Tiryns 1977. Bericht zu den Grabungen', *AA*: 379–411.
- , 1981. 'Zeugnisse mykenischer Kultausübung in Tiryns', in R. Hägg and N. Marinatos (eds.), *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age*. Stockholm: 49–58.
- , 1992. 'Mykenische Heiligtümer der Peloponnes', in H. Froning, T. Hölscher and H. Mielsch (eds.), *Kotinos. Festschrift für Erika Simon*. Mainz: 10–25.
- Konsolaki, E., 1995. 'The Mycenaean sanctuary at Methana', *BICS* 40: 242.
- Konsolaki-Yannopoulou, E., 1999. 'A group of new Mycenaean horsemen from Methana', in P. P. Betancourt, V. Karageorghis, R. Laffineur and W.-D. Niemeier (eds.), *Meletemata. Studies in Aegean Archaeology presented to Malcolm A. Wiener as he enters his 65th year*. Aegaeum 20. Liège and Austin: 427–33.
- Lambrinoudakis, V., 1981. 'Remains of the Mycenaean period in the sanctuary of Apollon Maleatas', in R. Hägg and N. Marinatos (eds.), *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age*. Stockholm: 59–65.
- Morgan, C., 1999. *Isthmia VIII. The Late Bronze Age Settlement and Early Iron Age Sanctuary*. Princeton.
- Moore, A. D. and W. D. Taylour, 1999. *Well Built Mycenae 10: The Temple Complex*. Oxford.
- Mountjoy, P. A., 1999. *Regional Mycenaean Decorated Pottery*. Rahden.
- Nicholls, R. V., 1970. 'Greek votive statuettes and religious continuity c. 1200–700 B.C.', in B. F. Harris (ed.), *Auckland Classical Essays Presented to E. M. Blaiklock*. Auckland and Oxford: 1–37.
- Pilafidis-Williams, K., 1998. *The Sanctuary of Aphaia on Aigina in the Bronze Age*. Munich.
- Renfrew, C., 1985. *The Archaeology of Cult. The Sanctuary at Phylakopi*. *BSA Suppl.* 18. London.
- Richer, N., 2004. 'The Hyacinthia of Sparta', in T. J. Figueira (ed.), *Spartan Society*: 77–102.
- Shelmerdine, C. W., 2001. 'Review of Aegean Prehistory VI: the palatial Bronze Age of the southern and central Greek mainland', in T. Cullen (ed.), *Aegean Prehistory. A Review*. *AJA Suppl.* 1. Boston: 329–77.
- Skias, A., 1907. 'Ανασκαφαί εν Αμύκλαις', *PAE* 1907: 104–07.
- Snodgrass, A. M., 1971. *The Dark Age of Greece*. Edinburgh.
- Spyropoulos, T., 1988. 'Αμύκλας' *ArchDelt* 36 [1981] Chr.: 126–9.
- Tamvaki, A., 1973. 'Some unusual Mycenaean terracottas from the Citadel House area, 1954–69', *BSA* 68: 207–65.
- Tsountas, C., 1892. 'Εκ του Αμυκλαίου', *Arch. Eph.*: 1–18.
- Walberg, G., 1999. 'The Megaron complex on the Lower Terraces at Midea', in P. P. Betancourt, V. Karageorghis, R. Laffineur and W.-D. Niemeier (eds.), *Meletemata. Studies in Aegean Archaeology presented to Malcolm A. Wiener as he enters his 65th year*. Aegaeum 20. Liège and Austin: 887–91.
- Weber-Hiden, I., 1990. 'Die mykenischen Terrakottafigurinen aus den Syringes von Tiryns', *Tiryns* XI. Mainz: 35–85.
- Whittaker, H., 1997. *Mycenaean Cult Buildings. A Study of their Architecture and Function in the Context of the Aegean and the Eastern Mediterranean*. Monographs from the Norwegian Institute at Athens 1. Bergen.
- Wright, J. C., 1994. 'The spatial configuration of belief: the archaeology of Mycenaean religion', in S. E. Alcock and R. Osborne (eds.), *Placing the Gods. Sanctuaries and Sacred Space in Ancient Greece*. Oxford: 37–8.
- , 1995. 'The archaeological correlates of religion: case studies in the Aegean', in R. Laffineur and W.-D. Niemeier (eds.), *Politeia. Society and State in the Aegean Bronze Age*. Aegaeum 12. Liège and Austin: 341–8.
- Wright, J. C. et al., 1990. 'The Nemea Valley archaeological project: a preliminary report', *Hesperia* 59: 579–659.